

פיוט מהגניזה לתענית עצירת גשמים (עם נספחים על מנהגי הקריאות והפטירות לימים של תעניות הגשמים)

מאת
נתן פריד

מאז ומקדם בהעצר השמים היו עורכים בישראל טכסי תפילה מיוחדים בימי הצום, שהזכרו ע"י גדולי התורה ואבות האומה. טכסי-תפילה אלה הם מן הקדומים ביותר ומהם חדרו לסידורי התפילה של העדות השונות. סדרי התפילה בתעניות גשמים היו נאמרים בעצרת עם ברכובה של עיר, שלשם היו מוציאים את התיבה. התפילות הללו היו ארוכות, שהיו מיסיפים לתפילת העמידה עוד שש ברכות על שמונה-עשרה הברכות הרגילות. גם בתורה היו קוראים פרשיות מיוחדות, ומפטירים הפטירות מיוחדות. שמעטות מהן שרדו במנהגינו בהפטירות לשבתית רגילית. סדרי-תפילה אלה היו נוהגים משך דורי דורות. בתלמודים וברי"ף מדובר עליהם כעל ענין שבוטל. כמה טיפסי-תפילה מסוג זה נידעו לנו מתשובות הגאונים ובראשונים. במקורות אלה מדיבר על סדר תענית אלי כמנהג רוח. לא רק בעצרת גשמים, אלא על כל צרה שלא תבוא.

בתקופת הדפוס החלו תפילות אלו להעלם מסדרי התפילה של רוב עדות ישראל. הסיבה נעוצה כנראה בעודף המים השכיח ברוב ארצות אירופה, שבהן נתרבו הפוירה היהודית בימי הבינים. רק מחזיר ה-אייטליאני שמר בתוכו את הנוסח הקדים של תפילת העמידה בת כיד הברכות כמי שנקבעה במשנה (תענית פ"ב, ג"ד). לסדר התענית שבמנהג זה הקדיש דניאל גילדשמידט מחקר מאלף. גם בסידורי הקראים נמצא "סדר תפילת שאלת המטר לעתות בצרה" לשלש תעניות בלבד. גם סדר זה כילל שלוש פרשיות והפטירות מיוחדות למקרים אלו.

1. ראה להלן נספח י.
2. ראה במקורות שצין דניאל גילדשמידט במאמרו "סדר תענית ציבור במחזיר וימא" ספר זכרון לשלמה ס' מאיר, ירושלים תשס"ז, עמ' 77-89.
3. עליהן אדין בפרוטרוט להלן בנספחים.
4. על מקצתן רמזתי בנספחים היו.
5. נוסף למקורות שצין גילדשמידט במאמרו הגוי הערה 2, ראה גם האשכולי הוצ' אלכך, עמ' 131 האילך, המאיר לתענית פ"ב: מגילת המאיר לר' ישראל אלגאקיה (הוצאת צנעלוא), עמ' 310-318, סיר ולבוש אי"ח ס"ר תקעס: תיקון יששכר (להלן נספח א) יעיד. ראה חידושי הרמב"ן לתענית פ"ב.
6. השוה פיוטו של רבינו גרשום מאיר הגולה על ריבוי גשמים, אל בארץ תיכוד (מהדורת הברמן תש"ד, עמ' י"א), יחשיה מאמרו של י' תא-שמע ב-מתניים נא לישיבת הגשמים (מרחשוון תשכ"א), עמ' 62-63.
7. ראה הערה 2 לעיל.
8. מצוי כמעט בכל מהדורות סידוריהם בסוף ח"א (תפילות חל ישבת).
9. במקורות יש סדרה של י"ג תעניות, שמהן בד אחדות מוציאים את התיבה לחופה של

פה ושם הופיעו בדפוס קונטרסים מיוחדים לצורך ימי תפילה על הגשמים, אלא שהם אינם טבועים בחותם הקדום מימי המשנה, שבוודאי ראשיתן מימי הנביאים¹⁰. ר' יששכר בן סיסאן מספר לנו בספרו "תיקון יששכר" — "עיבור שנים", שבימי ילדותו נהגו בעיר מילדתי פאס שבמרקו לערוך טכסית תפילה מסוג זה ברוחבה של עיר. להלן בנספח א גביא קצת מדבריו.

כאמור, אין זכר למנהג זה בספרי הדפוס של העדות (פרט להנ"ל). אולם בכ"י מעטים, שמוצאם מספרד שלפני הגירוש, אפשר למצוא סדר התפילה והקריאה בתורה ובנביאים, כמו שנמצא בספר אבודרהם¹¹ ובטור אירח חיים (ס' תקעט)¹².

פרט הראוי לציון, שרבני האי קוראסאו ההולנדי, שע"י חופי אמריקה המרכזית, הדפיסו ספר בשם: "סדר תפילות לשאלת מטר, עם חזרת העמידה עם עשרים וארבע ברכות". בספר הקטן הזה (נדפס באמשטרדם שנת תקל"ג), נאמר (עמ' א), שהוא ערוך "כפי שסידר הטור ליום התענית שגזרין על הציבור בשביל מטר", אבל למעשה יש בו היספיות רבות ושינויים קטנים. על אחדים מהם נעמיד בקיצור להלן בנספח ב.

למצי שנה הופיע ספר מיוחד מאת הרב שריה דבליצקי (בני ברק, תשכ"ה): "פלגי מים" על "הלכות תעניות הגשמים וברכות הגשמים". בהקדמה מתלונן המחבר, שהוא מגדולי התורה בא"י, על ההזנחה בקיים הלכות אלה, עד שנתקבל הרושם המטעה כי ענין תעניות הגשמים קשור, כביכול, בזמן שבית המקדש קיים... בספרו עורך המחבר בבקיאית מרובה את כל ההלכות האלו למעשה.

אין תפקידו של מאמרו זה לעסוק בענייני ההלכה והפסקים שבספרו של הרב הנ"ל, אלא שיש להעיר הערה אחת ויחידה: בסעיף כה מסיק המחבר, שסדר התפילה בתעניות אלו דומה בהחלט לשאר תעניות, כגון "בטבת יי"ז בתמוז, היינו שקוראים ויחל' ומפטירים, דרש"י, יתו לא. פסק זה העלה ממה שמצא באחד מספרי האחרונים. לא היא! במקום שכל האחרונים והראשונים פסקו הלכה בהדיא שקוראים ומפטירים בענין היום ונהגים בתעניות אלו ככל חומרי תענית ציבור — אי אפשר להקל כיחידאה ואפילו בתראה היא. נימוקי של המחבר, שאין לגזור על הציבור דבר שלא יקיימוהו — צודק, אולי, רק לחומרת התענית גרידא, ולא לענין הקריאה בתורה וההפטרה שבהם אין לנו לזוז מדברי הטור, הלבוש ושאר הראשונים והאחרונים. כנראה, לא היו ידועים למחבר המקורות מכה"י וממנהגים אחרים שהיו נוהגים במקומות אחרים בחו"ל עד ימינו כמעט¹³, ולכן פסק מה שפסק.

•

עיר ושם קוראים בתורה ומפטירים בנביאים. השווה מאמרו הנ"ל של י' תאשמע (הערה 6).
10. השווה מחקרו המצויין של ד"ר נח חכם "על הבצורות", בקיבוץ "זכרון" להרב קקי, הוצ' סוסר הרב קקי, ירושלים תש"ה, עמ' קס—קעא (= סיני, כרך יז, עמ' קט—קסז).

11. בסדר תפילות התעניות על סידור ספרדי בכ"י ממין זה — ראה מרגליות בכרך סז של J.Q.R. (עמ' 613).

12. תכן במצורת המצור לר"י אלטאקאזה (לעיל הע' 5) אין ספק, שכל שלישת המקורות האלה ינקו ממקור אחד, מטאז הרמיון המפליא בסדר התענית ובסגנונותיהם, השווים בשלשם.

13. ראה, לבשלה, נספח ג.

בשנים האחרונות נתרבו מקרי הבצורת בארץ ישראל במידה מרובה, לעומת השנים שקדמו לתקומת מדינת ישראל. מתבקשת איפוא התקנתם מחדש של סדרי וטופסי התפילות למקרים חמורים אלה, שדורנו לקה בהם ביותר. גדולי התורה מצווים להורות על הדפסתם מחדש של סדרי התפילות למאירעות הללו, שהלואי ילא נצטרך להם. סדרי תפילה אלה, רצוי שיתבססו על מקורותינו העתיקים וביניהם מקורות שבכ"י או בדפוסים עתיקים ונדירים. להלן מתפרסמת בזה תפילה עתיקה, שמצאתיה בקטעי הגניזה שבקמברידג'. בין תצלומי ההפטרות שבקטעים אלי ששלחה לי לפני שנים אחדות הגב' ד"ר גלדיולה דימסין מלונדון¹¹, נמצא קטע אחד בן שני דפים מסידור עתיק. דף אחד הוא סיומה של תפילה לעצירת גשמים, המכוונת ליום הצום, שבו היו מוציאים התיבה לרחוב העיר, כמוכח משורה המתחילה באות ע: "עשה למען ספר התורה הזה". שבעת הבתים הראשונים של תפילה זו נתגלגלו למקום לא ידוע, וחבל על דאבדין. אולי עוד יימצאו בקרב הימים עם בדיקת איצרות הגניזה הקהירית כלה. מוצאו של הסידור הוא, כנראה, מסוריה, או מא"י, כי בדף השני רשימה סודת ההפטרות לפרשיות השנה בראשית—בשלה, לפי מנהג הדימה למנהג הרמב"ם¹², בסטיות חשובות. ודאי במצרים, שחיה על מימי נהר הנילים, לא היה מקום לתעניות ותפילות בשביל גשמים. לשונה של התפילה שוטפת, סממניה פשוטים ודבריה יוצאים מן הלב. עושה היא רושם כביר ומעידה על מחברה, כי היו לי לב רגיש יעין ראיה יחודית. אולי נתחברה התפילה הפיוטית דנן ע"י ר' שפטיה בן אמת¹³, איש איטליה הדרומית, שחיבר את הסליחה הידועה במחזור אשכנז: "ישראל נושע בה' תשועת עולמים"¹⁴. כי ניכרת ההשפעה היתרה יהדמיון שבין שני הפיוטים¹⁵.

גוף הפיוט ניתן כפי שהוא במקור גויסי. הניקוד הוא ממני, אבל נשמר הכתיב של כת"י. שתי ההשלמות גם הן ממני, אלא בעיד שההשלמה הראשונה (ש' 4) מובנת מאילית, הרי ההשלמה השניה היא משיערת בלבד, וכנראה שהסיפר טעה והשמים מלה זו (ש' 13) ולכן יש בכה"י מקום פנוי למלה הנחסרה.

לשון התפילה הפיוטית מובנת היטב ולא ראיתי צורך לציצן את פטוקי התנ"ך, שעליהם נוסדה. כל שיש לו חוש לליטורגיה לא יתקשה כלל בהבנתה. כאן עלי לציצן

14. בזה הגני מכיע תודתי לגב' דימסין אצילת הרוח, שסייעה לי במיטב אהיה ומסנה לחשיג מרבית תצלומי קטעי הגניזה המכילים הפטרות המחזור השנתי והמחזור התלת שנתי, חדוש מעניין, הקשור כתצלומים אלו והקשור בהפטרות שמחת תורה. פירסמתי בקריית ספר כרך לו, עמ' 513. חבל, שאכרהם יערי (ול) לא שם לב לדברי שם, יכך יצא שהפוסק על ההפטרות בספר "שמחת תורה" אינו מדויק ואינו מעידכן לגמרי. הרבה אידיוקים בספרו היו נפוצים אילו היה מעיין במאמר זה.

15. בעמ' א של דף ב בכ"י זה, נאמר: "פהיס נפך ורהם, תבת אסטאראת ליסוף ביר יחי (ז) הרוסאי, בעמ' ב באה רשימת ההם".

16. ראה "מגילת אודימעץ" מהדורת ב' קלאר, עמ' עא, קל.

16. פיוט ממצא צפון אפריקאי, המושפע, כנראה, מפיוטנו, פירסם ש' ברנשטיין ב"חורב", כרך יב, עמ' 228—230. וראה גם בריואן שירי הקדש של שלמה ואפידה (HUCA) כרך יא, בחלק העברי, פיוטים ס' לו—לט, שנתחברו כתפילות על עצירות גשמים. יאסוה דברי ברנשטיין עם במבוא (עמ' ה"ז) על תפילותיהם של יהודי סמר בימי עצירת גשמים.

שני פרטים בלבד: א. בסוף שורה 6 כתב הסופר בנוף כה"י: "(שער) / אולי רצה לרמז לפזמון הידוע מתוך ההושענות לסוכות ונעילת יום הכפורים במנהג אשכנז: "שער[ן] שמים פתח ואוצרך הטוב לנו תפתח". כנראה, שפזמון זה נתחבר מתחילתו לתפילת נעילה של תעניות-גשמים¹⁷ וממנה היעתק לנעילת יו"כ פ' ולהושענות; ב. בסוף ש' 10 רשום בכה"י: "יש". אולי יש כאן רמז לפזמון הנ"ל: "ישראל נישע בכה"י... גם פזמון זה נתחבר אולי מעיקרו לתענית גשמים, כנ"ל.

ש' 31 כיללת הוראה לסיים סדר התפילה ואמירת קדיש שלם לאחר אמירת הפיוט. זהו נהג שכיח בטקסטים מעין אלו.

*

תפילת גשם מסיג דומה היא "תקין הגשם" המצוי במחזור חלב. מחזור זה אין ממנו אפילו טיפס אחד שלם בעולם. הנני מידה בזה לר' זלמן זנד, מעובדי ביה"ס הלאומי בירושלים, שהיטיב עמדי בכל עת ועל ידו נתאפשר לי גם בדיקת מקור זה שערכי ככ"י ממש. התפילה הנמצאת בסדר שמיני עצרת, מזכירה לנו תפילת גשם קדומה וכנראה, שחלקים ממנה נלקחו ממנהג א"י העתיק בימי הצום. ה"יהי רצון" האחרון בתפילה זו הוא מסדר העבודה של כהן גדול ביום הכפורים¹⁸.

תפילה לעצירת-גשמים מתוך הגניזה

T—S. B. 20. 2

(עמ' א)

1 חוקר ובוחן כל-לקבות קלח-נא לצון קנים וקנות
והיכיר לנו גשמי נקבות.

קדם נקרא אתה מענינו וקלח לצונו וקלח לצונו
והקדמה כסר ורצונו ושל[מינו]¹⁹.

5 ידך לא-תקצרה סלהושיע ראה קצרתנו גואל ומשיע
באמור פותים את-ידיך ומשביע. (שער)
קבנה ידי על-אנסתי הטה אונך לשונתי
ונקוק-נא סים על סמתי.

17. בתעניות נתיקני, כידוע, גם תפילות נעילה (משנה תענית ד, א השווה ירושלמי שם: "רב אמר בנעילת שער שמים, והשוה אוצר ישראל ערך "נעילה").

18. השהה אים וברמן, "התפילה בבית המקדש ותפילת כהן גדול", "מחניים" צו (חב' בית-המקדש, תשכ"ה), עמ' 26-27. המביא תפילה זו בלשונה ממש מלה במלה.

19. עדה"כ בזכר ה' יב: כי זרע השלים... השמים יתנו סלם. גירסת הגר"א: "זרעני ושלומנו ירבה כחלי", כפיט "המבדיל" למצוה, מקבלת סיוע חשוב מפיוטנו. השהה נ' בן-מנחם, זכירת שבת ירושלים תש"ט, עמ' קפז. כידוע, הזכר פיוט "המבדיל" כפיט למצאי יהב"ס אחרי תפילת נעילה. מענין, שפיוטנו דנון, שגם הוא כנראה פיוט לנעילת תעניות-גשמים, יש לו פריטים משותפים עם הפיוט למצאי יהב"ס, מבאן הוכחה נוספת על הקשר ההדדי של תפילות תענית וגשמים ותעניות זיכור החמורות. מעין יהב"ס יס"ב. על קשר זה נעמד בנספחים למאמרי זה.

לִבְנוֹ נִשְׁשֹׁף לִף כַּסִּים מַחְדָּשׁ לְבָקָרִים קוֹל הַמוֹנוֹ מִיָּם
10 אֲנִי סִתְחַלְנוֹ אוֹצְרוֹת מִיָּם. יֵשׁ

מֵאֵד הַרְבֵּינוּ חֲסָא נִשְׁשֵׁעַ וּבָאנוּ לְסִנְיָה אֶל עוֹכֵר שְׁשֵׁעַ
תַּפְתַּח אֶרֶץ וַיִּפְרוּ יִשְׁעַ

—[נִתְּנוּ] וְנִתְּנוּ טוֹב וּבְאֵדָם עֲבָרְנוּ בְּרִית וְאַתָּה שׁוֹמֵר הַחֶסֶד וְהַבְּרִית
עֲשֵׂה לְמַצְנֶנְךָ וְאֵל תִּסֵּר בְּרִית.

15 סִלַּח-נָא לְצִוֵּן הַעַם הַזֶּה וּשְׁמַע לְשׁוֹעֲמֵנוּ הַיּוֹם הַזֶּה
וְנִשְׁיֵר לִף שִׁיר כַּעֲלִיָּם: אֵילִי זֶה!

(עמ' ב)

עֲשֵׂה לְמַעַן חֲסֵר הַתּוֹרָה הַזֶּה וְאַל-תִּסָּן אֶל-קִשֵׁי הַעַם הַזֶּה
וְנִאֲמַר: הִנֵּה אֲלֵהִינוּ זֶה!

פִּשְׁעֵנוּ וְסִכְרֵנוּ בִּסְרָה נָא הִסְצִיא לָנוּ סְלִיחָה וּכְסָרָה
20 כְּנִמְתָּה: עֲמוּ אֲנֹכִי בַּצָּרָה.

עֲצָרְתָנוּ תִּשְׁמַע מִסְּעוּגָךְ וְאַנְקָתָנוּ תְּבֹא לְסִנְיָה
וְתִמּוֹל וְרַחֵם עַל-בְּנִיָּךְ.

קָרֹב אַתָּה לְקִרְאִיךָ בְּאֵמֶת נוֹתֵן לְאֵיתָן חֶסֶד וְאֵמֶת וְלִתָּם אוֹת אֵמֶת
עַל-תְּמִיתֵינוּ עַם-דּוֹרְשֵׁי לֵמֶת.

25 רְצוֹן וְרִיאוּף עֲשֵׂה שְׁעִמִּים שֶׁלֹּשׁ עַם-זָכָר תַּעֲשֶׂה
כְּנִמְתָּה: לְמַעַנִי לְמַעַנִי אַעֲשֶׂה.

שׁוֹב-נָא לְמַעַן עֲבָדְךָ וְלְמַעַן סִקְדָּשׁ כּוֹנֵנוּ יְדֶךָ
וְאַל-תְּבֹא בְּמִשְׁשָׁם עַם-עֲבָדְךָ

תִּתְּחַח לָנוּ שְׁעָרֵי מְרוֹמֶיךָ תִּשְׁמַע וְתִגְשִׁים אֶת-הַדּוֹמֶיךָ
וַיֹּאמְרוּ בְּגוֹיִם: מִי כַעֲמִיךָ!

וְאָמַר' וְאִנְחֵנוּ לֹא נִדְעַ כּוֹל' וְיִתְגַּדַּל כּוֹל' עַד עוֹשֵׂה הַשְּׁלוֹם

תְּקִין הַגֶּשֶׁם לְשִׁמְיִי עֲצֹרָת, בְּמַחֲזִיר חֶלֶב (וַיִּנְצֵאָה רַחֲמֵי)

(אַחֲרֵי הַהַפְטָרָה עִימַד הַשִּׁיחַ וּמְכַרִּיחַ:)

מְשִׁיב הָרוּחַ וּמִירִיד הַגֶּשֶׁם!

מִדְּפָר עֲבָדְכֶכּוֹן קְדָמִיכֶכּוֹן דַּעֲבָר וְמִן מוֹרִיד הַטֵּל וּבָא וְמִן מוֹרִיד הַנֶּשֶׁם.
לְטִיִּים וְלֹא לְמִנּוֹת, לְשָׁלוֹם וְלֹא לְמִלְחָמָה, לְשׁוֹבֵעַ וְלֹא לְרָעָב, לְבִרְכָּה וְלֹא לְקַלְלָה,
לְרִפּוּאָה וְלֹא לְחוּלִי, לְפָדוּת וְלֹא לְעֲבָדוּת, לְרִפּוּאָה וְתִרּוּפָה וְלֹא לְחוּלִי וּמַנְסָה, לְרַחֲמִים
וְלֹא לְנִשְׁמִים, לְרָצוֹן וְלֹא לְחִירוֹן.

בְּזִכּוֹת אֲשֶׁר אָמַר יוֹשֵׁב בְּסִתְרַי עֲלִיוֹן הוֹרִיד גִּשְׁמֵינוּ בְּעֵתָם, כְּדַכְתִּיב:

- (1) יערף כמטר לקחי תול כטל אמרתי כשעירים עלי דשא וכרביבים עלי עשב.
 - (2) כי שם ה' אקרא הבי גדל לאלהינו. (דברים לב, ב"ג)
 - (3) אם בחקתי תלכו, יאתמציני תשמרו יעשיתם איתם.
 - (4) ונתתי גשמיכם בעתם, ונתנה הארץ יבולה ועץ השדה יתן פריה. (ויקרא כו, ג"ד)
 - (5) ואכלתם ישן גישן, ישן מפני חדש תוציאנו.
 - (6) ונתתי משכני בתוכם ולא תגעל נפשי אתכם. (שם, שם י"א)
 - (7) ונתתי מטר ארצכם בעתו יורה ומלקוש, ואספת דגנך ותירושך ייצהרך. (דברים יא, יד)
 - (8) ונתן מטר זרעך אשר תזרע את האדמה ולחם תבואת האדמה יהיה דשן ושמן, ירעה מקנך ביום ההוא כר נרחב. (ישעי' לו, כג)
 - (9) שאלו מה' מטר בעת מלקיש ה' עושה חזיונים, ומטר גשם יתן להם לאיש עשב בשדה. (זכרי' י, א)
 - (10) כי זרע השלום הגפן תתן פריה והארץ תתן את יבולה והשמים יתנו טלם, יתנהלתי את שארית העם הזה את כל אלה. (שם ח, יב)
 - (11) ובני ציין גילי ישמחי בה' אלהיכם כי נתן לכם את המורה לצדקה, ויורד לכם גשם מירה ומלקיש בראשון.
 - (12) ימלאי הגרנית בר, יהשיקו היקבים תירוש ויצהר. (יואל ב, כג"כד)
 - (13) וגערתי לכם באיכל ולא ישחת לכם את פרי האדמה, ולא תשכל לכם הגפן בשדה אמר ה' צבאות.
 - (14) ורעישו שמים ממעל ישחקים יולו צדק, תפתח ארץ ויפרו יושע וצדקה תצמיח יחד אני ה' בראתי. (ישעי' מה, ח)
 - (15) מעלה נשאים מקצה הארץ, ברקים למטר עשה, מיצא ריח מאיצרותיו. (תהלים קלה, ז)
 - (16) הניתן מטר על פני ארץ, ישילח מים על פני חוצית. (איוב ה, י)
 - (17) הבכסה שמים בעבים, המכין לארץ מטר, המצמיח הרים חציר. (תהלים קמז, ח)
 - (18) ישלח דברי יימסם, ישב רוחו יולו מים. (שם שם, יח)
 - (19) שיבה ה' את שביתנו, כאפיקים בנגב. (שם קכ, ד)
 - (20) כי לשלג יאמר הוא ארץ, וגשם מטר, וגשם מטרות עזו. (איוב לו, ו)
 - (21) ונתתי איתם וסביבות גבעתי ברכה, והורדתי הגשם בעתו גשמי ברכה יהיו. (יחזקאל לד, כו)
 - (22) יפתח ה' לך את איצרו הטיב את השמים לתת מטר ארצך בעתו ולברך את כל מעשה ידך, יהליית גוים רבים ואתה לא תלוח. (דברים כח, יב)
- אָנא ה' חדש לנו מלוקה, והצילנו מיום מהוקה וקבוקה, ושימנו בקרב הגוים בקרקה, ומלכות בית דוד תהיה משוקה, כי שם צנה ה' את הנקרה. אָנא ה' חרונך ממנו קטר, ובחשתך אותנו אל תפטר, ומקרום לנו תבשר, מה נאוו על הקרים בגלי קבשר.
- אָנא ה' ירכב ערבית, הקאנו בחסדך חסדים וטובות, ויהיו תחנונינו

לסניף צרכות. בנכות שלשת קצבות.
 ומצילנו מאף וחרון. בנכות משה וצחק.
 ויהיה צמח נושע. בנכות אליהו נאלישע.
 ותביא לציון גואל. בנכות עלי ושמואל.
 ויבואו איש על מקומו. בנכות דוד ושלמה.
 יהי רצון ורחמים מלסניף ה' אליהינו ואלהי אבותינו שתהא שנה זו שנת שלום.
 שנת ברכה. ומצלה למצותנו ארוכה. ותרחם אום לגאולתך קצשה
 ומחכה. ולתת עליכם היום ברכה.
 יהי רצון ורחמים מלסניף ה' אליהינו ואלהי אבותינו שתהא שנה זו גשומה
 ומצילנו ממחמה וממחוסה. ותהיה לנו למעוז ולמחסה ולחוסה. ואמה
 תשמע השמים.
 אנא ה' תהיה שנה זו שנת שובע. שנת רצון. שנת גאולה. ותשימנו לשם
 ולתהלה. ומשמינו קול קורא במלה. סולו סולו המסלה.
 שאתה הוא ה' אליהינו רב להושיע. משיב הרוח ומוריד הגשם.
 יהי רצון ורחמים מלסניף ה' אליהינו ואלהי אבותינו שתהא השנה הזאת הנאה
 עלינו וצל כל צמח בית ישראל שנת אורה. שנת ברכה. שנת גאולה.
 שנה דשונה. שנה הדורה: שנת נצח. שנת זכות. שנת חיים. שנת
 טובה: שנה מבורכת. שנה שלא תפיל אשה את-פרי-בטנה. שנה
 שימתיקו תמרים את-תנובתם. שנה שלא יצטרכו צמח בית ישראל אל.
 לאלו ולא לצם אחר בתתך ברכה בכל מצשה ידיהם.
 אנא ה' לקול שופטנו הקשב. וסנינו ריגם אל-תשב. ושיחנו לסניף דקרבן יתשובו
 כי אתה קדוש יושב.
 מאן דשמע וקבל צלומיה דאליה הנביא דהר הכרמל הוא ישמע וקבל צלותכון
 ובעותכון עם צלותהון דכל צמו בית ישראל. ואמרו: אמן.

נספחים

א

דברי ר"י בן-סוסאן על קריאת התורה והפטרה

בתעניות גשמים

ר"י בן סוסאן עסק בעיקר בחקר מנהגי קריאת התורה והפטרה. כמו שכתב
 בספרו (מהדורת קרשטא שכ"ד, סח, א; מהדורת ויניציאה של"ט, סח, א): "אין רצוני
 להאריך כאן במה שאין מכונתי לו: אלא במה שהיא סדר הקריאה והפטרה בהם בכל
 מקום". מרן ר"י קארו הכניס לתוך השו"ע (שחיברו בתקופה זו) כמה ממסגרותיו
 והכרעותיו של סוסאן, כפי שאוכיח אי"ה, במקום אחר. דבריו של סוסאן אינתיים הם
 לאותה תקופה בקשר למנהגי תעניות גשמים (ספרו הוא יקר המציאות ביותר וכדאי
 להביא דבריו בהרחבה)²⁰.

20. תודתי אמורה לד"ר מאיר כהנא, שהשאל לי שתי המהדורות של ספר זה, וגם הוסיף, לשי
 בקשתי, צילום כ"י של "שרח אלסוסאני" מגני ששון שכליטשוארת, בריסניה (ראה להלן נספח ה).
 יעל כך יברכהו טיבים.

בקשר לדעת הרמב"ם²¹, שרק במנחה של שאר תעניות קורים "ברכות וקללות" ולא בשחרית, אומר בן-סוסאן²²: "והמבלבל ואומר שדעת הרב ז"ל לקרות בשחרית ברכות וקללות או ויחל, הוא מבלי דעת מלין יכביר, שויחל' לא כתב בהלכות תפלה ותעניות אלא מפ"ק דתעניות ושם לא אמרו שקורין אותם אלא מפלג דיומא שהוא עת המנחה ואילך. וכן כתב מפורש המגיד משנה ז"ל על לשונו שם, והארכתי כאן בדברים אלי, אע"פ שפשוטים וברורים הם בלשונות הרב ז"ל, לפי שביום תענית אחד הלכה למעשה כמו קצת מבלבלים לנגדני בבית הכנסת בעת הוצאת ס"ת, שאמרו שאין זו דעת הרב ז"ל ושהפך מדעתו אמרתי לעשות בקהל ואחר כך כשהלכתי לבתיהם ושקדו להבין בלשונות הרב ז"ל ובמה שביארתי להם בהם, הוא ששתקו להם ועמדו לא עני עוד". להלן מרחיב בן-סוסאן את הדיבור בדברי הגאונים יהראשינים בקריאת שחרית של תעניות ואמר²³: "ועל כל זה טוב הוא לקרות לפחות בתעניות הגשמים בז' האחרונות, ברכות וקללות שהוא משנה וגמרא בפ' בני העיר וכן בירושלמי... ופרשת, ויחל' בשחרית, כמו שיצא מנהג ודי, אי על הסדר שכתבו בהם הר"י בעל הטורים ז"ל יה"ר דא"ד²⁴ ז"ל בשחרית ובמנחה וטוב ויפה הדבר. וכן כתב רש"י ז"ל באיתה דפ"ק דתעניות, ברבעא דיומא קרו, ויחל' ומפטירין, דרשו ה' בהמצאי, עד כאן. וחזרני, כשהייתי קטן במדינת פאס, העיר הגדולה לאלקים במערב, שהיתה עצירת-גשמים גדילה וגזרו חכמים על קהילותיה יצ"ו כל הי"ג תעניות... והוציאו התיבה לרחיב העיר. אבל מקטנותי איני זוכר מה קראו ומה הפטירו. יעתה שאלתי מה צפת תיב"ב את פי משכילים, שהיו שם באותו זמן גדולים ממני בשנים, ואמרו לי, שבשחרית קראו ברכות וקללות והפטירו, על דברי הבערות' (ירמיה יד) יבמנחה, ויחל' והפטירה, שיבה'. וזה כהר"י [בעל הטורים] ז"ל יחדא"ד ז"ל".

כפי שנראה להלן בנספח ג, ההפטרה מירמ' יד מצויה בכה"י הספרדיים מהתקופה שלפני הגירוש, ואמנם בתרגומו להפטרות (שרח אלסוסאני, כ"י ששון 159) נתן בן-סוסאן את התרגום להפטרת עצירת גשמים, שהוא אצלו כמו אצל האבודרהם, תשעה פסוקים הראשונים בירמיהו פרק יד.

ב

קצת פרטים ממנהג קורסאו ההולנדית בסדר תעניות גשמים ב-סדר תפלות לשאלת מטר" (אמסטרדם תקל"ג), שכאמור יש בו שינויים לעומת הסדר שבטיר ובאבודרהם, אנו תופסים מנהג שהיה רוח, כנראה, בארצות אירופה לפני שנתבטל לגמרי, שרשיו של מנהג זה כפי שניזכר הם עתיקים, וכדאי לציין פרטים אחדים ממנו.

בשער הספר נאמר: "... סדרו... שמואל מינדיס סולא וצוק"ל אב"ד ומ"ץ

21. ה"ל תפילה (פ"ג יח) ויחל' תעניות (פ"א ה"ז) והשנה תשובת ר' יחזקע הנגיד על דברי הרמב"ם הללו (ראה תשובת ר"י הנגיד לאנשי עדן ב-קצבן עלי"ה, סדרה חדשה, כרך ג, עמ' קצח) תשיבית אלו חזרו ינדפסו במהדורת "משנה תורה" לרמב"ם, הוצ' עס"ח, גידיוק תש"ז).

22. מדר ויניצאה של"ט סי, א (במהד' קרשטא שכ"ד חסרים דברים אלה).

23. מדר קרשטא סה, א; מדר של"ט, שם. 24. ר"ת: דוד אבודרהם.

בק"ק מקוה ישראל באי קורסאנו. עם איזה הטפות שהוסיף כמוהר"ר יעקב לופים פונסיקא יצ"ו אב"ד ומ"ץ בק"ק הג"ל. סדר תפילת העמידה וכ"ד הברכות הם כמו בטור. לעומת זאת קריאת התורה בין בשחרית ובין במנחה היא פרשת 'ויחל' 55. ההפטרה בשחרית היא 'דרשו' ובמנחה 'שובה' 56 (הפסיקים מהושע בלבד בלי תוספת שלוש הפסוקים האחרונים מספר מיכה). מזמור היים : 'כאיל תערוג' (תהלים מב). [מזמור זה הוא במנהג הספרדים והתימנים גם מזמור של חג-הסוכות, שבו נידונים על המים].

בדף לט, ב נאמר : 'אחרי תפלת שחרית נוהגין קצת חסידים ואנשי מעשה ליטב בבית הכנסת עד זמן מנחה וללמוד תורה. נביאים וכתובים כסדר הזה' ;
תורה : 'ועתה ישראל' — עד 'ארץ זבת חלב ודבש' (דברים י, יב — יא, ט) ;
והיה כי יבואו עליך' — עד סוף הפרשה (שם ל, א—כ).
נביאים : ירמ' פרק יד ; יואל פרק ב ; ספר יונה כ"ל.
כתובים : ספר תהלים כ"ל. והסליחות כמו בהושענא רבה.

ראוי לציין, שהמנהג של 'קצת חסידים' ללמוד בתנ"ך בפרשיות המסיימות אינו אלא גלגול המנהג העתיק מימי הגאונים, לקרוא בתורה ולהפטיר בפרשיות הג"ל. להלן בנספח ד נביא את המקורות המציניים בפירוש את פרשת 'ועתה ישראל' וירמיהו יד כקריאה בס"ת וההפטרה לתענית השביעית מז' התענית לעצירת גשמים. גם יואל פרק ב בחלקו משמשת שם כהפטרה לתענית שלישית מתעניות אלו. ספר יונה גם הוא שימש כהפטרה לעצירה (להלן נספח ג). ראוי לציין, שהמסנה מחייבת את 'הוקף' לומר 'דברי כבושים' הקוחים מיאל ימינה 57. וז"א. שדברי המוסר שמטיפים לקהל לקוחים מהפסרת התענית.

כאמור, אין במנהג קורסאי ההפטרה בירמיהו יד, אולם זכר להפטרה מצוי בספר זה, שבו מופיעים הפסוקים ב—ט מפרק זה בתוך פסוקי דרחמי שבסליחות הנאמרות ביום התענית.

בטופס הספר המצוי בבית הספרים הלאומי בירושלים חסרים הדפים האחרונים, ואין לדעת אם היו מתללים בתעניות אלו גם תפלת נעילה. בדף נו, א כתוב, שאם ירדו גשמים לפני חצית היים אימרים מזמירים קלד—קלי שבספר תהלים יגם מזמור סה. מזמורים אלה הם שירי תהלה לה' על הגשם ועל הגשם יפדות שעשה לישראל (מזמור סה הוא מזמיר להושענא רבה בכמה ממחזורי אשכנז : . בסידורי הקראים הוא

25. בסיר (ובמקבילותיו) הקריאה בשחרית : ברכות וקללות שבפרשת בחקותי.

25. לפי הטור מפתירים בשחרית בירמ' יד. יראה להלן נספח ה.

26. במסנה (תענית ס"ב, א) נזכרים הפסוקים יואל ב, יג ויונה ג, י. בספר יואל בפסוקים לפי מנהגים שונים בשבת תשובה (ראה רשימת ההפטרות באציקלוסדר תלמודית סוף כרך י, ספר יונה משמש, כידוע, הפטרה למנחת ייחסי. יואל יינה נתייחדי כהפטרת ליצי תשובה ותענית חדות להקבלות של י"ג מידות המצויים בהם (השייה יואל ב, יגיד יינה ד, כ). וראה מחקרו של חיים לשם על י"ג מידות ב"מחניים" עג (תיכרת ימים גיראם תשכ"ג) עמ' 104 האלך [= חיים לשם, שבת ומעדי ישראל, ת"א תשכ"ה, עמ' 94 האלך].

27. כגון מחזור סוכות, הוצ' לנדא, פראג 1847, יעז. מזמור סה הוא מזמור שמע"צ לפי רשימת בר בסוף סידור 'עבדות ישראל', אלא שיתכן צ"ל : סה. שכן כיסע מזמיר זה במקדית אשכנזיים

המזמור לשמיני עצרת). אם ירדו הגשמים לאחר חצות יום התענית אין אמרים מזמור קלו הידוע בשם „הלל הגדול“²⁴.

ג

מנהג יהודי כורדיסתאן בעצירת הגשמים

ב„ספר מגנס“ כתב החוקר הידוע א' בראיאר מחקר חשוב על מנהגי היהודים הכורדיים בעצירת הגשמים. במחקרו זה מראה בראיאר, שמנהג יהודים אלה דומה מאוד לסדר התענית כפי שהיא מתיאר במשנה. בעמ' 57 מתאר הוא מנהג שוד העדר בתענית גשמים, בכדי שהעגלים והגדיים הרכים הנשארים בעיר יתחילו לגעית ברגע התקרבות אמותיהם. עיני זה של הבהמית נמסר בגמרא בבבלי וירושלמית²⁵ כמנהגם של אנשי נינה בימי יונה. כורדיסתאן היא, כידוע, ארץ נינה, והמנהג העתיק החזיק מעמד עד העת החדשה. לנו יש ענין בפרטים על הקריאה בתורה וההפטרה של היהודים הללו. האיל יעם עלייתה של יהדות כורדיסתאן נתבטלו מנהגיהם בקשר לעצירת הגשמים, חייבים אני תודה לחוקר בראיאר, שהציל לנו מתהום הנשיה מנהג עתיק זה. לדבריי (שם, עמ' 52) היו קוראים יהודי העיר עמדיה בשבוע שני של התענית, בשטח בית הקברות, מספר תורה את הפסוקים דברים ד ל — ה ל. היינו היו מתחילים: „בצר לך ימצאך כל הדברים האלה... ושבת עד ה' אל קיך“ — עד „בארץ אשר תירשין“ והיי מפטירים בספר יונה²⁶. תמוהה הפטרה זו לפרשת „בצר לך“. לפרשה זו מתאימה יותר ההפטרה „שובה ישראל עד ה' אל קיך“ שבתע (יד ב). מסתבר איפוא, שבמנהגם של יהודי כורדיסתאן חלו שינויים במרוצת הזמנים. אחת הקריאות שלה היתה שייכת הפטרת יונה, נעלמה, וכן נעלמה ממנהגם הפטרת „כיבה“ מימי תענית הגשמים. הפטרת יונה החזיקה מעמד בכורדיסתאן מפני שיינה הנביא היה בן סביבה זו²⁷.

הפרשה „בצר לך“ אינה ידועה ממקור אחר. אולם גם בעדן שבדרום-תימן היו קוראים פרשה זו ביים תענית על עצירת גשמים. כך מסר לי ר' סעדיה משולם, יליד שרעב, שהיה דר בימי בחרית בעדן. כידוע, קוראים גם בתשעה באב בפרשה זו, אלא שמתחילים בפסוק כה (כי תיליד בנים) ימסיימים בפסוק מ. המנהג הכורדי להמשיך עד פסוק ל בפרק הבא ולכליל את עשרת הדברות בקריאה זו (בתוך בית הקברות) — ראייה לתשימת לב ואימרת: דרשני! ההתחלה בפסוק ל ביום עצירה מובנת מאליה. שהרי הפסיקים כה — כט עוסקים בסיבת גלות ישראל מעל אדמתו ואינם עניין לעצירת גשמים.

אחרים כגון במחזיר פראג הנ"ל, יכן ברשימת המושגים שנשפח לתהלים שבסידור „דרך החיים“ (ירשא תר"ס, וצ"ד).

28. הסיבה משנה תענית סג"ב יבסיש"ץ תקעה, יא.

29. למשנה תענית סג"ב ציינים בלאים בפסיקתא דרב כהנא סה"ר מנדלביים, עמ' 362. והשוה העדית ביבר בבהירית (קסא, א). 30. ראה לעיל, הערה 26.

31. הסיבה דברי זאב וילנאי בספרי „מצבית קודש בארץ“ (הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ג). ע"כ רכס, על הכר יונה שבבבלי. על מנהגם הביוחד של יהודי מיציל בהפסרת יונה במנחת יידיש — עין בדבריי של אהרן זכאי במחברת שנה ס, עמ' 33.

אין ספק, שיהודי כורדיסטאן שמרו על מנהג קדמון שבקדמונים, שלא נשארו ממנו עדויות בכתב בספרות התלמודית. חקירה מדויקת על מנהגי עדות ישראל השונות בימי עצירת גשמים בכלל ומנהג הקריאה בתורה ובנביאים בפרט, היו בודאי מבהירים לנו הרבה עניינים סתומים. הנה כצאני במשנה תענית (פ"ב, א), שדברי הכיבושים שהיה משמיע זקן הנאספים ברחוב העיר ביום תענית על עצירת הגשמים היו לקוחים ומיוסדים על פסוקי ספר יונה. משמע, שספר יונה שימש הפטרה ליום התענית. כפי שנוכחנו בפרק הקודם. הרי לך, שהיהודים הכורדים שמרו על מנהג ישן-נושן, שהיה נהוג עוד בימי בית המקדש³². אין ספק שהקריאה בתפילת התעניות הנזכרת במס' תענית: "מי שענה ליונה הנביא במעי הדגה"³³ נוסדה גם היא על המנהג להפטיר בספר יונה י"ב.

מחקרי המנהגים של העדות הם איפוא חשובים ביותר, ומוטב שייעשו בשעה אחת קודם צלילתם לתהום הנשיה...

ד

הקריאות וההפטרות של הקראים בימי תעניות גשמים כאמור, נשמרו בסידורי הקראים סדרי תפילות לימי צים על עצירות גשמים³⁴. לא ידוע עד כמה תחזיקו הקראים למעשה בימי צום אלה. עכ"פ עד היום מודפסים בסידוריהם תפילות אלו, שכרגיל הם בעיקרם פסיקים שינים. חלק גדול מהם לקוח ישירות מסדר "תקין הגשם" לשמיני עצרת. סדר הקריאות וההפטרות לימי הצים מיועד רק לשלושה ימי תענית בלבד, ולא שליש ישבע כבמסכת תענית. אולי בזמן עריכת הסידור הראשון לדפוס (ויניציאה רפ"ד) כבר נשכח מהעורכים הקראים זכרם של ימי התעניות האחרונות. סדר קריאותיהם והפטריותיהם הם כדלהלן:

התענית	הקריאה בתורה	ההפטרה
א	פרשת העקידה (בראשית כב י"ב)	שובה ישראל (וישע יד, ב — י).
ב	ברכות וקללות שבתורת כהנים (ויקרא כו, ג — מ)	קרא בגרין (ישעי נח).

32. המקורות בהם נמצא תיאור סדרי תעניות גשמים, המשנה יב"ק י"א. ביצאם אמנם סימי הבית השני, אבל הסדר עצמו, שרשיו נעיצים בתקופת הנביאים. ראה מחקרי הגל (הערה 10) של נח חכם, הסיקור בהרחבה את המקורות בספרי הנביאים.

32. על גלגולם יהתפתחותם של קריאות אלו, ראה במאמרו של גולדשמידט (לעיל הערה 12).

33. על גלגולם של שאר הקריאות שבמשנה והפטרות לימי הצום — ראה להלן נספח י.

34. הם מופיעים בריב המהדורות של סידורי הקראים. עשיר בסוף החלק של תפילת חול ישיבת.

35. בסידורים לא ציין סימנה של הקריאה. מתוך היקש למחזור רומניא, הסקבל פסחים רבית

למנהג הקראים בנוסחי התפילות וההפטרות, יש לשער שהפרשה הסתרימה בפסוק י"ב. שכן

בפסוק זה מסיימת קריאת הפרשה ביום ב' ראש השנה. במחזור רומניא (גם במנהג הימן

אין קוראים יותר מאותם פסיקים. הישזה לזה מה שכתב שמואל אפי בקריית ספר ב, ע"י 53).

על ההקבלה הנמירה בהפטרותיהם של מגבלי רומניא והקראים הערתי בטקסטים כרך ג (1963).

יהי ימים רבים (מלכים א יח)

האזינו (דברים לב)

ג

א — יט, ח).

גם לקריאותיהם והפטרותיהם אלה יש למצוא סימוכין במקורות אחרים. קריאה ב (ברכות וקללות שבתו"כ) נזכרת כבר במשנה (מגילה פ"ג, ו) כקריאה לתעניות והיתה נהגת בא"י גם בתשעה באב³⁶. אצל הגאונים היא מופיעה כקריאה לתענית חמישית מסדרת ז' תעניות³⁷. פרשת העקידה לא מצאנוה מפורש במקורות כקריאה לימי צום. אבל מסתבר ששימשה בימות קדם לצורך זה. במשנה³⁸ נאמר: שבתעניות חמירות היו מוסיפים לתפילת התענית גם פסוקי "זכרונות". ואמנם, בטור יבאבזדרהם מופיעים כל סדרי ה"זכרונות" בתיספות ובשינויים בסדר התפילה לתעניות³⁹. מסתבר, שביום שהיו אומרים סדר "זכרונות" נהגו גם לקרוא פרשת העקידה, שהיא עיקר ה"זכרונות". וראש השנה ייכיה, שבו מוסיפים לתפילת מוסף סדרי זכרונות ובו ביום⁴⁰ קוראים פרשת העקידה. גם סיום סדר ה"זכרונות" ברה"ה ("זכרנו בזכרון טוב" וכו'), המתבסס בעיקר על עקידת יצחק, מיכיה את הקשר שבין קריאת העקידה והזכרונות. ואכן סיום הברכה הראשונה לששת הברכות הניספות לימי התענית מרמז ברורות לעקידה: (מי שענה את אברהם בהר המיריה היא יענה אתכם). אין איפוא כל ספק, שהקראים שיכרו לנו מנהג קדים בייתר, שהיה נוהג כבר בזמן בית המקדש.

פרשת "האזינו" לא נשתמר זכרה במקורותינו במפורש כקריאה לימי הצום⁴¹. אלא שזכר בריר נמצא במנהגי כל עדות ישראל, פרט לאשכנזים, לימר בתשעה באב (יום הצום החמיר, הקביץ עד היום) שירת, האזינו' במקום שירת הים. כאן לפנינו שריד מהמנהג לקרוא בתורה בת"ב פרשת האזינו. אצל הקראים נשתמר מנהג עתיק לכלול

עמ' 128. כן קריסת הקבלה רבה בתפילות שנשתמרו בסידורי הקראים הדומות לחברותיהן במחזור רומניא על פרס זה מקה אני לעמוד, בעיה, בפעם אחרת. סיבת השתוותם של שני מנהגים אלה נעוצה במנהג הא"י העתיק. ראה לע"ע מה שרמזתי בקריית ספר לו עמ' 514. הקנה לת"ב איכה תפארתית לרא הקליר, המיוסדת כולה על פסוקי פרשת בחקותי, מעידה כי בימי המייסד נהגו לקרוא בת"ב ברכות יקללות. גם במסכת סיפרים (מהדורת היגר פ"ו, ה) נאמר בורא שבת"ב וכשכע תעניות אחרונות של עצירת גשמים קרים ברכות וקללות. מסכת סיפרים משקפת בדרך כלל את מנהגי א"י, כפי שמוכיחים ממצאי הגניזה⁴². וראה הספדית שציין היגר כקשר להבדל בין מנהגנו למנהגים של המשנה ומ"ס (השוה היגר במהדורתו עמ' 303 הע' 32 ו עמ' 53 יעמ' 28).

38. תענית סיב, י.

37. להלן נספח י.

39. ראה סדר התפילות בכל איתם המקורות שצינתי לעיל הע' 5.

40. במנהגנו כיום ביים ב' דריה, אולם בתקופת המשנה והתלמוד היו נוהגים במקומות שונים לקרוא פרשת העקידה ביים א דריה, או שקרא רק פרשה זו באותם הזמנים שנהגו ברה לתפילת ים אחד בלבד. [ראה מ"ש איש-שלום במהדורת הספיקתא רבתי ש"י, ריש פלחן]. במסד פ"מ נדרשת כל פרשת העקידה בפרשת ריה, מכאן, שנהגו לקרוא ברה פרשת העקידה במקום, בחדש השביעי, נישא חשיב זה דורש חקירה מיוחדת.

41. על הקשר בין פרשת האזינו לירידת הגשמים — ראה מ"ש הרב שלמה גירן במתעיים נא (חוב' ברחשן תשכ"א) עמ' 7 יאלך.

בסדר התפילה לשבתות שבימי „בין המצרים“ פרשת האזינו והפטרותה לפי המנהג וא"י התלת-שנתי⁴². מכאן, שפרשת „האזינו“ שימשה כקריאה לא לימי תעניות-גשמים בלבד, אלא גם לימי האבל על חורבן ירושלים.

מהפטרות הקראים ידועה לנו במקורותינו הפטרת „שיבה“, הנוהגת אצל עדות המזרח במנחת צום ת"ב, ובמקצת עדות גם בתעניות קבועות האחרות⁴³. בסור ובאבודרהם⁴⁴ ובסדר התפילות של קיראסאו הנ"ל מופיעה היא כהפטרות מנחה ביום תענית גשמים. אצל הגאונים מופיעה הפ' „שיבה“ ליום התענית השני בסדרת ז' התעניות⁴⁵. הפטרת „קרא בגרון“ היא הפטרת יום כפיר אצל הקראים. התחלת ההפ' ביוכ"פ בפסוק „קרא בגרון“ נמצאת גם בשרידי ההפטרות שבמנהג א"י התלת-שנתי וכן נמצאת בחלק הדינים של כ"י מחזיר רומניא⁴⁶. שהפטרה זו שימשה גם לימי צום לעצירת-גשמים, אנו רואים בתוספתא (תענית א, ח), המזכירה את הפסיקים מהפטרה זו בדברי הכיבושים הנאמרים ע"י הזקן ברחובה של עיר בימי הצום על עצירת המטר⁴⁷. כפי שראינו לעיל התבססי פסיקים אלה על הפטרת יום הצום. במשנה ובתוספתא נשמרו לנו איסור שרידי מנהגי הפטרת מקבילית.

הפטרת „ויהי ימים רבים“ שבספר מלכים, מופיעה אצל הגאונים יום כהפטרות התענית החמישית מז' התעניות. במשנה היא מופיעה בחתימת הברכה החמישית הנוספת לסדר תעניות הגשמים („מי שענה את אליהו בהר הכרמל יכו“). כאי רמז דק להפטרות למעמד זה, במנהגינו כיום נשתמר זכרה של הפטרה זו בפרשת „כ"תשא“, שבה מפטירים התימנים כל מעמד אליהו בהר הכרמל. היינו מליא יח, א—מה. אירך כביר זה של ההפטרות אינו מובן לכאורה, הרי לשם הפטרת פרשת „כ"תשא“ שבה נמצאת פרשת

42. הפטרת סדר „האזינו“ במחזיר התלת-שנתי היו הפסיקים בישע"א והחל מפסיק ב, [ראה צילומי הפ' מחזיר זה בקטלוג מבוחר ציורי הגניזה מאוסף אנטניק, של פריס א"י כק, נירחוק 1958, עמ' 14. גם בקטעים אחרים של הגניזה נשתמרה איתה ההפטרות לסדר התלת-שנתי]. כאן לפנינו אישור נוסף לתלותם של מנהגי הקראים במנהג הא"י העתיק. ראה לעיל הע' 35.

43. כך הוא מנהג תינים, כפי שהודיעוני: הרב דניאל זיבי (וכיום בקריית מלאכי ולפנים רב בתינים) במכתבי אלי מיום כט אדר"ב תשי"ט, הרב מאיר יודיה גץ משיב של הרב יושע פייסטי (מלפנים רבם של בני תיניסיה וכיום חבר הרבנית הראשית לישראל) במכתבו מיום ה' אדר"ב תשי"ט, והרב דוד ברדא (תישב תינים עד לזמן האחרון) במכתבי מיום כ שבט תשי"ט. לדברי כולם, העולים בקנה אחד, מפטירים במנחת התעניות (כילד ייחב"ט יצים גדליה) הפטרת „שיבה ישראל“, מנהג זה התקיים גם בהראן (— איראן) שבאלג'ריה, כפי שהודיעני הרב הראשי האחרון של הוואן יאלג'יר (לפני קבלת העצמאות של מדינת אלג'יריה) הרב דוד אשכנזי, במכתבי אלי מיום י שבט תשי"ט. כל הרבנים והגאונים הנזכרים עצמדי על התודה על הבריכה על כל הפרטים הקשורים בהפטרותיהם של המדינות הנ"ל הכליחים בסדרת מכתביהם המפורסמים ששלחו לי בתקופה הנ"ל. המעניין שבדיעצת הללי לעניניו הוא הפרט הבלתי-ידוע, שבתנים ואלג'יריה היו מפטירים במנחת כל התעניות, שלא כשאר עדות המזרח המפסידות רק בתענית באב ב' בד, השייה אנציקליפדיה תלמידית כרך י, עמ' ה, הערה 91.

44. סיר, ס"ה תקעה יאבדוהם, תפילת תעניות (עמ' רכט במהדורת ירושלים תשי"ט).

45. להלן נסמך ה. 46. כ"י יאסיקא, ס"ה 320.

47. ישע"א נח, ג—ז. פסיקים אלה הם עיקר הפטרת ייחב"ט (רש"י בגיזה לא א, ד"ה כי כה).

חטא העגל, די לנו בפסוקים הדנים במאבק של אליהו עם נביאי הבעל, היינו הפסוקים כ—לט בלבד (פסוקים אלה הם הפטרת, כ"תשא' במנהג הספרדים והאיטליאנים). כל ההפטרה הארוכה שבמנהג תימן היא איפוא שריד מהפטרת צום עצירת גשמים. כפי שאוכיח במקום אחר נלקחו הפטרות השבתית מסדרות הפטרות של ימי תעניות ימועדים, גם הפ', כ"תשא' נלקחה ישירות מיום הצום, אלא שבתקיפה מאיחרת קצצוה הספרדים והאיטלקים והעמידוה על יט הפסוקים הנ"ל, שרק בהם יש מקבילה לפרשת העגל, האשכנזים קצצוה רק בסיומה, היינו, שהשמיטי ממנה את הפסוקים המזכירים ירידת הגשמים (מפסיק מ ואילך). השמטה זו באה במכיון, כדי לסיים את ההפ' במלים, ה' הוא האלקים! המתאימים היטב לתיכון הפרשה. חלק מפרשת, כ"תשא' שימש, ומשמש עד היום, כקריאה לימי—הצום⁴⁸. ייתכן, שמכאן המנהג לסיים תפילת הנעילה ביום הכפורים במנהג אשכנזי בקריאה: ה' הוא האלקים! הקריאה הועברה, כנראה, ישירות לנעילת צום יוה"כ⁴⁹ מצום הגשמים, שבו נהגו לקרוא מפרשת, כ"תשא' ולהפטיר באלהיו הנאבק ומנצח את נביאי הבעל, אף שביוה"כ⁵⁰ אין בכלל זכר לקריאה בפרשת, כ"תשא'. שבה מיפיעים י"ג המידות, המשמשים כמיטיב עיקרי בסליחות הנאמרות ביוה"כ⁵¹. אמנם, בכל התעניות האחרות קוראים כיום בפרשת, ויחל' בלבד, עפ"י מסכת סוטים⁵².

ה

מנהגי הפטרת "הבצרות" במקורות ספרדיים
נביאת ירמיה' (פרק יד) אין כמיה מתאימה לתענית עצירת גשמים. תחלתה, שהיא, כנראה, כיתרת הנביאה: ואשר היה דבר ה' אל ירמיהו על-דברי הבצרות, התחלה זו היא הסיבה שהפטרה זו נשתמרה יותר, מכל ההפטרות האחרות, במקורות ספרדיים. כידוע, ספרד היס-תיכונית סובלת גם היא מבצרות בדימה לארץ ישראל, השוכנת בקצה המזרחי של התיכון⁵³. בקירסא, שגם בה היו יוצאי ספרד תושבים העיקריים, נעלמו פסוקי פרק יד מירמיהו מהפטרת צום העצירה, אבל נשמר זכרם בין פסוקי הרחמים, כמי שראינו לעיל. בפסוקי הרחמים אין מקום לפסיק לכיתרת זו, ולכן הושמט פסיק א מפסוקים אלו.

כפי שהראה נח חכם במחקרי, על הבצרות⁵⁴ נמצאים בפרק זה שתי תפילות על אסון עצירת הגשמים: 1. פסוקים ב—ט, המתארים את גידול האסון לאדם ולבעלי החיים בעקבות הבצירת; 2. בקשה מה', שיקדש שמי לעיני הגויים וייריד גשם מן השמים, הכלולה בפסוקים יט—כב. פסוקים י—יח הם תיכחה חזקה כלפי הצמים, כביכול, ומיסיפים להאמין לנביאי השקר. כפי הנראה, פסוקים אלה, הכוללים נבואת פורענות על ישראל, הם ששייכתי המיטיב העיקרי המקביל לברכות יקללות שבתורה.

48. היא קריאת ויחל'.

49. גם במחזור ייבוא מיפיעה קריאה זו בלבד בסיים נעילת יוה"כ⁵⁵. ראה ד' גילדשמידט, על מחזור ריבניא יבנהגיי, סעיף ח (= ספר ברצבי א) עם רלו.

50. ראה לעיל, סוף הציה 36.

51. השמחה לזה דברי ברנשטיין, שצינתים לעיל, הע' 16.

52. במאמרי הגיל, הע' 10.

כפי שנראה להלן, נעלמו פסוקי התוכחה ייח מרוב כה"י, הכוללים בעיקר את שני החלקים הנ"ל, או חלק א בלבד.

בהקשר זה כדאי לציין, שהחזיון, שראיניו לעיל פעמים אחדות (של העברת הפטרות תעניות-הגשמים לתעניות אחרות) מצוי גם בהפטרה זו, שכל עיקרה נועדה לתעניות על עצירת גשמים דוקא. במסכת סופרים (פי"ח, ד) נאמר, שמוסיפים בת"ב את ארבעת הפסוקים משל ירמיה, המאוס מאסת — כי אתה עשית את כל אלה על שני מזמורי התהלים ליום צום זה (עט וקל) יי. ייתכן, שכאן לפנינו זכר להפטרה של ת"ב, שהתחילה בפסוק י וסיימה כב. יג פסוקים אלה מתאימים ביותר ליום התורבן. ד' הפסוקים הנ"ל הם פסוקי נחמה ותפילה ומשום כך נאמרים הם כתוספת בלבד למזמורי היום. חזיון ההעברה יש להסבירו בפשטות: הפטרות הצימות לגשמים היו נהוגים בזמן בית המקדש, ובוודאי מימי הבית הראשון יי, שהרי המשנה בתענית מתארת את סדר התפילה בביהמ"ק, כידוע, עם חורבן הבית והשוואה האיומה שירדה על עם ישראל עם גלות ישראל ואבדן עצמאותו, נתבקשו הפטרות ליום התורבן, אלה נלקחו מן המוכן, היינו, מהפטרות ימי צום העצירה, לאחר שהשמיטו מהם את מוטיב הגשמים. אמנם, בד' הפסוקים הנ"ל מרומז עניין הגשמים (בפסוק כב), אבל אינו בולט ביותר, ולכן השאירוהו משום סיומו הטוב. פרט מעניין, המראה על קרבתה של הפטרת "הבצרות" להפ' ת"ב, היא התוראה הניתנת באבודרהם להפטרה זו: "וקורא אותה בניגון הפטרה ט' באב". גם ר"י אלנקאווה בספרו "מנורת המאיר" (היצ' ענעלאי, עמ' 367) אומר: "ואין קורין אותה בניגון ההפ' אלא בתמרור אסוף אסיפס". אסוף אסיפס' היא, כידוע, הפ' ת"ב, אותה התוראה מצאתי ב-שרח אלטסאני יי: "ויקראה בלחן כמו הפ' ט"ב" יי.

אל נשכח, שגם המשנה יי מוסרת על שילוב פרשת הבצרות בסדר תפילת העמידה הארוכה, בת כ"ד הברכות, הנערך ביום הצום. משמע, שנבואה זו שימשה כבר הפטרה בתקופת הבית, כמו ששיערנו לעיל בפרשת העקידה. בהקשר ראוי לציין, שבטופסי התפילה מימי הגאונים משולבים בתפילה הארוכה פסוקי העקידה וגם פסוקי נבואת הבצרות (ראה, למשל, בס' "האשכול", ח"ב, עמ' 5-6).

32. שני מזמורים אלה מהווים הפתחה לתפילת צום ט' באב במנהגי עדות תימן ואיסלית. אלא שמחזור רומניא הוא היחיד כי מסייעים ארבעת הפסוקים מידמי לפני שני מזמורים אלה. במנהג ספרד משמש מזמיר קלו (על נהרית בבל) כמזמיר היים וכמנהג אשכנז מוסר עט (מזמור לאסוף). יש עדות אשכנזיות הגוהגות כמו הספרדים, העד השהה שבאשכנז וספיד, שלא נשתמר אצלם רק מזמור אחד ויחיד לת"ב בלי תוספת הפסוקים מידמי (כאמור, ה"י פסוקים אלה נאמרים בעדות רומניא בלבד, כידוע, מנהג זה אינו קיים בימינו, אכן, מנהג רומניא היה היחיד שנשתמר בי יסודות איים עתיקים, שרבים מהם נזכרים במסכת סופרים, האצרות, כידוע, בקרבה ממנהגי איי. 33. ראה מאמרו של נח חכם (לעיל הע' 10).

34. כ"י ששון 159, כ"י זה הוא ביאר המלים הקשית בהפטרות. נכתב בעצם יד של ר' יששכר בן-סחאן. תיאורו ראה בקטלוג, אהל דוד לר' דוד ששון.

35. אותה היראה גם בסיר (ס' תקעס) ובלבוש (שס), עיי"ש.

36. תענית ס"ב, ג. המשנה, אמנם, מביאה ואת בשם ר' יהודה (א"ב), כנראה שזהו גם דעת תנא קמא. ראה הערת איערבך בספר האשכול, ח"ב, עמ' 6 (הע' א).

אלה הם המנהגים בסדר הפטרת הבצרות לפי מקורות שונים בדפוס ובכה"י ממקורות ספרדיים. מקורות כה"י בדקתי תצלומיהם במכון כה"י העבריים שע"י בית הספרים הלאומי בירושלים⁵⁷, פרט לכ"י אוקספורד, שתצלומו שלח לי בטובו הרב ידידי ר' יצחק אייזיק איביץ מניו-יורק. תודתי העמיקה נתונה לו בזה.

מנהג	הפסיקים מההפ' בירמ' י'	מקורות בדפוס	מקורות מכתב-יד של תומשים והפטרות
א	א—ט	אבודרהם, הצופה האנגלי טז, עמ' 643 ⁵⁸	פרמא (די-רוסי) 200 ⁵⁹ , 950 ⁶⁰ , ששון 159 ⁶¹
ב	א—ט, יט—כב		פרמא (די-רוסי) 980 ⁶²
ג	א—ט, כ—כב		אוקספורד 7 ⁶³
ד	א—כב		פריס 46 ⁶⁴

בנוגע לבקורות שבדפוס, עלינו להוסיף עליהם את טור או"ח (סי' תקעט), מנורת המאיר (שם) והלביש (סי' תקעט) וכן את ב' המהדורות מספרו של ר' יששכר בן-סיסאן (ראה לעיל נספח א). המציינים את התחלת ההפטרה בלבד. להלן בנספח י נראה מידת חדרתה של הפטרה זו לתוך תפילות התחנונים של העדות השונות בימים שני יחמישי.

ו

רשימת הקריאות וההפטרות לתעניות העצירה מימי הגאונים בידינו תשובתו של רב שר שלום גאון, המתאר סדר תעניות של עצירת גשמים⁶⁵. בתשובה זו ישנה רשימה של הקריאות וההפ' לסידרת ז' תעניות. בהפטרות נותן לנו המצאן רק את התחליתיהם ובקריאות — עפ"י גם סיומיהן. וזה סדרן:

תענית	הקריאה בתורה	ההפטרה
א	ויהי בימים הרבים ההם (שמות ב, כג — ג, טו)	דרשו ה' בהמצאו (ישעי' נה, ו)
ב	מה הצעק אלי (שם יד, טו—לא)	שובה ישראל (הושע יד, ב)

57. כזה אני מבין תורה עמיקה לעובדי המכון, ובמיוחד למנהליו, סרוס' ד"ש לוינגר, על כל העזרה הביקורתית לי בבדיקת תצלומי כה"י שבמכון. טוב עין הוא יבורך.

58. שם תיאור כקיף של כל סדר העבודה ב-תיקון עצירה. הוסיפה לסדר הטכס שבס' אבודרהם. תיאור מקוצר של כה"י הגדול ניתן גם ברשימת פרגליית של כה"י במזיאן הבריטי, ח"ב, עמ' 350. וכתי של כה"י (ס' 693) היא משנת ה' רכ"ז ליצירה.

59. הכותרת להפ' ככ"י זה: "לעצירה שלא תבא".

60. הכותרת להפ' ככ"י זה: "לעצירה אשר לא תבא".

61. הכותרת להפ' ככ"י זה: "לצום של עצירה".

62. הכותרת להפ' ככ"י זה: "ליום עצירה".

63. הכותרת להפ' ככ"י זה: "לעצירת גשמים".

64. הבקורת צוייני באציקליפדיה תלמודית, כרך י, עמודה כג, הערה 399.

תענית	הקריאה בתורה	ההפסדה
ג	ויסע משה את ישראל (שם טו, כב — טז, י)	וגם עתה נאום ה' (יחאל ב, יב)
		נראה: [נחם ה'] ⁶⁵ (עמ"ס ז, ו)
ד	ראה אתה אימר אלי (שם לג, יב)	ולכן יחכה ה' לחננכם (ישעי' ל, יח)
ה	אם בחקתי (ויקרא כה, ג—מי)	ויאמר אליהו התשבי (מלכים"א ז, א)
ו	ועתה ישראל (דברים י, יב — יא, כה)	על דברי הבצרות (ירמי' יד, א)
ז	והיה אם שמוע תשמע (שם כה, א — כט, ח)	ויהי רעב בימי דוד (שמואל"ב כא, א)
מה קריאות הידיעות לנו מקודם. קריאה ה נזכרה במשנה (מגילה פ"ג, ו) כקריאה לתעניות. אלא שבמשנה נאמר „ברכית יקלית“ יהכניה בודאי גם לקריאה זו. אף שרק את הראשונה מצאנו מפירשת באיתם מקורות שבדפוס שהוזכרו בגססח הקידם (מנהג א. יהתוספות שם אחרי הטבלה). קריאה י מצאנו זכרה בקירסאי (לעיל נספח ב). קריאה ד אינה אלא פרשת „ויחל“ מירחבת (בהתחלה זו פיתחת הקריאה בשבת חיל-המועד). קריאה ב, אף שלא מצאנו לה מקבילה לתענית. בכל זאת מצאנו קריאה כזאת המתחילה באיתו פסוק (ימיספה עליה עיד 26 פסוקים) לימים של זכר לנסים שקרו בקהילות אבינין וחבריתיה ⁶⁶ . קריאות א יג לא מצאנו להם עד עתה כל מקבילה.		
מה הפטרות — הרי הם מס' י ידיעה לנו היטב מהגססח הקידם יגם זכר לה בקורסאי (נספח ב). הפטרות מס' אי"ב נידגית עד היום במנחה של כל תענית בהתאם למנהגי העדות השונות ⁶⁷ ונזכרית הרבה אצל הראשונים. הם א מצאנו בקורסאי כהם שחרית בצום העצירה. וכן מצאנו גם אצל הקראים.		
כאן יש לציין, ששתי ההפ' גם יחד משמשות כהפטרות לשבתות של הפרשיות נצבים, וילך והאזינו ⁶⁸ . הפטרה ה מצאנוה בחלקה אצל הקראים חסרה נשתמר בהפ' שבת כיתשא (ראה לעיל נספח ד). הפ' ג מצאנו זכרה בקירסאי. אלא שגם זכר בולט לה בהפ' שבתות יילך והאזינו במנהג אשכנז כחלק ניספ' על הפ' „שיבה“ י. יש כתבי יד הנותנים חלק זה באיתה התחלה שברשימתנו. היינו בפסיק יב וילא בפסיקים אחרים כמקובל היום במנהג אשכנז). ואמנם, מתאימה התחלה זו (וגם עתה נאום ה' שיבר וג"י) כהקבלה יפה לחלק א (שובה) ⁶⁹ . הפטרה ז מצייה בכ"י בבלי עתיק. שנשתמרו ממנו קטעים מועטים ⁷⁰ ואין לדעת בבירור לאיזה יום ניצדה ההפ' בכ"י זה. הם ד לא		
65.	נראה, שניסח זה שיבוש הוא, ראה הערת אלבק בס' האשכול, סיף עמ' 131. מסייעת להנחה זו הגירסה המיוזרה בתשיבית הגאונים ליק, סיף עמ'.	
66.	פרטים ראה: חיים לשם, „שבת ומיעדי ישראל“, ת"א תשכ"ה. עמ' 3, 466.	
67.	ראה רשימת ההפטרות באנצ' התלמודית שם (עמודים תשיז—תשיח) יבערך. הפטרה (עמ' ו, הערות 87—91, עמדה כב, הערות 385—389, וראה לעיל הערה 43 על פטרי צפון אפריקה. שלא נזכרו באנצ' התלמודית.	68.
68.	ברשימת ההפטרות, שם (עמודים תשיג—תשסח).	
69.	כמין כ"י פירנצה 3. 3. „PLUT“, שתצלומי בוקתי במכון כתבי היד שע"י בית הספרים הלאומי בירושלים (מספר המכין: סרט 17815) יבעד כריי רבים.	
70.	קטעי דפים מכ"י נדיר זה מפוררים באצרות הגניזה שבקמברידג' במקומות שונים. רק אחרי אסוף כל הקטעים השייכים לכ"י זה אפשר יהיה לתת סקירה על המנהגים המיוחדים המצויים בכ"י נדיר זה.	

נשתיידה הימנה ידיעה במקום אחר. אלא שרמז דק נשתייד בכ"ז: בכמה כ"י נוסף פסוק ההתחלה של הפ' זו כנספח להפ' שמות. והרי בפרשת שמות כלולה קריאה א. משמע שאיתו פסוק נשאר כרמז לזכר ההפ' לפרשה שנקראה ביום הצום. הגירסה השניה של הפ' ג (נחם ה') אין לה סייע ממקום אחר, ואולי נפל שיבוש בגירסה זו⁷². לשבע ההפטרות הללו עלינו לצרף עוד הפטרת 'ינה' (נספח ג) והפ' קרא בגרון' (נספח ד). ששניהן משמשות עד היום כהפטרות ליהכ"פ בכל עדות ישראל. ביחד יש לנו איפוא תשע הפטרות לתענית גשמים וגם תשע קריאות בתורה (ד מרשימת רש"י גאון ועוד 2 ממנהג הקראים). אלא שעל תשע ההפטרות אנו יכולים להוסיף עוד שתי הפטרות ודאיות, שאתה מהן מקור גלוי לה' והשניה "מכללא איתמר". על שתי אלה דן הנספח הבא.

ז

הפטרות נוספות לתעניות גשמים

1. בשני התלמודים נאמר י, שתשע הברכות של תפילת המיספים בראש השנה הן כנגד תשע האזכרות שבתפילת חנה (שמיאל-א ב, א-י). וכ"ד הברכות שבתפילת התעניות הן כנגד כ"ד הרגזות שבתפילת שלמה (מלכים-א ח, כב-נג). כידוע, כלולה תפילת חנה בהפטרות ר"ה י. אם כן יש להבין דברי התלמוד אלה, שגם תפילת שלמה מלאה תפקיד של הפטרה לתעניות. יאכן. אין כתפילת שלמה מתאימה להפטרה לתענית גשמים ולכל מיני פורעניות אחרות. העלילית להתרגש על עם ישראל. שכן שלמה מינה בתפלתו את הצרות שבהן מצוה או עתידה כנסת ישראל להתחנן אל אביה שבשמים. מאידך,

72. ראה לעיל הע' 65.

71. השיה לעיל הע' 69.

73. המספר גדול יותר. ראה להלן נספח ט.

74. בבלי ברכות כט, א; ירושלמי שם פ"ה, ה"ג. והשווה פסיקתא רבתי ריש פרק מ.

75. ראה אנציקלופדי תלמודית שם, עמ' יא-יג ובלוח ההפטרות שם, עמ' תשיט-שכ. במהגניז מסיימת תפילת חנה ה' א דרה ובמנהג רומניא היו פיתחים ה' יום זה בתפילת חנה. השפעת תפילת חנה על תפילת ר"ה ניכרת לא רק בהפטרה ובתשע הברכות של מוסף דרה, אלא גם התפילה. ייחור נכון: הפייט, שבמסוף של ר"ה, ינתנה תוקף נתיסדה בהשפעת תפילתה של חנה. כידוע, פייט זה, עסיף הדג האגדה של ר' אמגין, מסיל חיתמו על תפילת יום הדין השודיה כאילו בבית רב לקראת אמירת הפייט. פיוט זה, שמלכתחילה נאמר בקהלות אשכנז בלבד — חזר ויחזר לאט לאט גם לתוך בחורי עדות המזרח, שבהשפעת האשכנזים גם הן מתלהבות בכידה רבה וגדושה בשעת אמירת פייט זה. מאידך, יש, כנראה, סיבה נבונה לאורך הבלתי-רצוי של הפטרת ר"ה, הארוכה בהרבה מכל פרשת היים, והיא: סיומה של התפילה (ה' ידן אפסיאן ויתן עז למלכו וירם קרן משיחו), כאן לפנינו רמזים ליום הדין (ידן אפסיאן, השיה ירושלמי ופסיקתא רבתי שם); למלכויות (ויתן עז למלכו); ולכרונות (וירם קרן משיחו, מרמז לקרנו של איל העקדה, שנאמר בסוף בקרניו השיה מרש שביאל פיה על המסוק שבראש תפילת חנה: רבה קרני בה'); ולשפלות (הקן משיחו מרמז לשיחור של כשיח, כתיב: זהה כיום והוא יתקע בשיחור גדול), בסיום ההפטרה של חנה בריה רבדים איפוא מלכויות, זכרונות, ישיפורות, שהן חובת היים ברה.

תיאור סדר התעניות ברחובה של עיר. הניתן במשנת תענית. מודיע לנו כי שילבו את תפילת שלמה ותפילת הבצרות של ירמיהו בתוך הברכות-הנוספות לתפילת הצום. מכאן, שתפילת שלמה שימשה, בלי שום ספק, כהפסרת התעניות, דוגמת נבואת הבצרות של ירמיהו, הידועה לנו בתפקיד זה מהפרכים הקודמים.

ואכן, ידועה לנו תפילת שלמה כהפסרת מנחת תענית בימיו של ר' ישראל איסרלין⁷⁶ (נפטר בשנת ה' ר"כ ליצירה). אין ספק, כי הפסרה זו היתה נהוגה בכל התעניות החמורות, שגורו חכמי אשכנז בעטיין של כל מיני פורענויות. ולא שר' ישראל איסרלין הוא מחוללה ומולידה של הפסרה זו. אלא שנהג עתיק היה בידיו. במקום אחר⁷⁷ הראיתי, כי תפילת שלמה שימשה כהפסרה לשמחת תורה. בשל שאלת-הגשמים שבתפילתו של שלמה הילך, וכידוע שמע"צ הוא יום הזכרת גבורות גשמים יי.

כדאי לציין, שבהרבה כ"א אפשר למצוא את תפילתו של שלמה כולה כהפסרת ש"ת. יש, כנראה, איזה קשר הדוק בין הפסרה זו, שמעיקרה ניעדה ליום תענית, ובין יום ש"ת החל ביום כ"ג בתשרי. מסתבר, שיום כג בתשרי היה בימים קדומים יום צום בישראל, שבו היו שואלים מטר ורביבים מרבין העילמים. ובו ביום היו מפטירים בתפילתו של שלמה במרוצת הזמנים. עם ריבוי האיכלוסיה היהודית בבבל והקלקולים במסירת הידיעות לחו"ל על יום קביעת ראש-החודש — נהפך יום כג בתשרי ליום שני של גלויות (= שמתת תורה) והצום נשכח ונתבטל, עם כל זאת מנהג ההפסרה העתיקה של יום הצום (= תפילת שלמה) לא בטל אף שהטעם בטל... זוהי כנראה הסיבה שדוקא בבבל נשתמרה תפילת-שלמה כהפסרה ליום ש"ת. זכר ליום הצום הקדום.

אמנם, בנחמיה (ט, א) מסיפר, שביום כ"ד בתשרי נתקיים צום חמור עם טכסי תפילה בעצרת עם. אלא שכבר ראו בעלי התוספות (ר"ה יט, ב ד"ה מימות) נכונה, כי המדובר כאן ביום כג בתשרי, והכתוב אימר כד, משום שאיתה שנה היה ר"ה ביום לא⁷⁸ לאלול כי עשו אז שני ימים ר"ה ושמי"ע חל ביום כג ליום ראשון של ר"ה

76. ראה, לקט ישראלי מהדורת פריימאן, עמ' 115, הוצ' טקסי נרדמים, ברלין תרס"ה ופאדורה שניה בדמוסצילים, ירישלים תשכ"ד.

77. קרית-ספר כרך לו, עמ' 513. 78. משנה תענית ס"א, א.

79. לאותה שנה נתכוננו כאמרם שאלול נתעבר בימי עזרא (ראה תוס' ס"א) פרט סיקגסי ומעניין מוצאים אנו בתעודות יב (אלסנטינה), אחת התעודות נכתבה בב"ד יתשרי וזי סלא כ"ס לירח אספי שנת כ"ח לארתחששש המלך, המילים "זי סלא" מסבכות על אלול שקדם לתשרי. הסופר של התעודה ציין שאלול היה מלא, וז"א שתשרי התחל ביום ל-א לאלול. תעודה זו היא מימי עזרא וצוין בה המקרה היוצא מן הכלל של אלול מעובר. תאריך התעודה לפי הזמן המצוי הנתון בה (כ"ס לירח אספי) הוא לפי קביעות הלוח בימינו כ"ד מרחשון ג' שכתב ליצירה (= 4 בנובמבר 440 לפני כנין הגזרים). ראה פה שכתב חיי בורשטיין במחקרו "פליטה מני קום" (הדפסה מיוחדת בהמאסף, זכרון לאברהם אליהו) ורש"א תרס"ט, עמ' 54. אל נא נשכח שיום כ"ד לתשרי זה הוא לפי דעת התוספות פה חרתו של כ"ד בתשרי הנאמר בנחמיה. לפי התאריך המצוי הנתון 29 באספי = יום שני בשבוע. יום הצום היה אספי ביום א. פרט זה הוא בעל חשיבות רבה לאיר המסידת הקראה, שיום הצום בימי עזרא חל ביום א. ראה להלן בעמוד הבא ובהערה 83.

והצום נקבע אז למחרת שמיני עצרת, ולכן אומר הכתוב: וביום עשרים וארבעה לחדש הזה נאספו בני ישראל בצום וגו'. והכוונה ליום עשרים ושלושה ליום שני של ר"ה, שהוא היה א' בתשרי האמתי⁸⁰.

יום הצום הנ"ל לא נזכר מפורש סיבתו, אלא שהתחייביות שלקחו על עצמם משתתפי הצום, להפריש תרומות ומעשרות כראוי⁸¹, מוכיחות כי לצום היה קשר לשאלת מטר, שהגביא מלאכי בן התקופה ההיא מתגלו עם הפרשת המעשרות (ראה מלאכי ג, ח—י).

אף שאמרנו, שצום כג נשכח ינעלם, אין זאת אומרת שנתבטל מכל וכל. הקראים, ששמרו על מנהגים קדומים, החזיקו עד הדורות האחרונים את יום כג בתשרי כיום צום מיוחד, המכונה אצלם "צום השביעי"⁸². כמעט בכל סידורי הקראים הודגש במפורש, שגם בתשרי הוא יום הצום⁸³. בסידורם הראשון, שנדפס בייניציאה בשנת רפ"ד, נאמר (דף קיג, א): "סדר צום השביעי שנהגו ישראל לעשותו אחר המועדים ואם יתא שבת אחרי המועדים מתענים בארבעה ועשרים כמו שכתוב ואם לאו מתענים בשלושה יעשרים מחרת יום השביעי"⁸⁴ (ו). וכך נדפס בכל הסידורים, כגון דפוסי וינה (תרי"ד), ווילנא (תר"נ) בגוף הסידור⁸⁵, אלא שבדפוס ווילנא הוסיפו

80. על הביאורים האחרים בקביעת יום הצום ראה בספר "מבוא התלמוד" למס' סנהדרין של הרב ישראל טירת, קליבלנד תשי"א, עמ' 141. לפי המסורת של "סדר עולם" היתה אותה שנה ג' תש"ו ליצירה השנה. סדרי ומגים לא"א עקביא (הוצ' יורעאל, ת"א תש"ג), עמ' 217/6.

81. ראה נחמיה י, לח—מ.

82. בדורות האחרונים נתבטל אצלם הצום בשם "צום גדליה" (ראה הערה הבאה). בשם זה נזכר הצום בכל ליחתייהם הגדסטים. אצל הקראים ברמשק ובירושלים נתבטל בשם "צום עזרא". ראה קסלוג כה"י במוזיאון הבריטי, ח"ב, עמ' 469. קראים אלה צמו ביום כ"ד בתשרי.

83. לשם חשיבות העניין, כדאי לצטט דברי החכם הקראי ר"א בשייצי בספרו "אדרת אליהו" (נאדסמא תר"א, דף עה, ע"ד): "והצום השביעי הוא שנאמר: וביום עשרים וארבעה לחדש הזה נאספו בני ישראל בצום ובשקים. ובטעם זה היים, מהם אמרו שהוא בעבור השלמת המועדים יהיה ביום עשרים וארבעה מסני שיום עשרים ושלוש אולי היה שבת ונדחה ליום ארבעה ועשרים, ומרם אמרי בעבור הריגת גדליה שנהרג ונכרת שבט אחד מישראל. ולא ידענו אותו בבירור ולכן הראשון נכון". דברי חכם זה חשובים לנו ביותר, כי הם, כנראה, העדית הקדומה ביותר על מדרג צום זה ויומי הנכון. נימוקו הראשון ה"נכון" על טעם הצום בעבור "השלמת המועדים" מרמז על אפיו של הצום, בדומה לתענית כה"ב אצל האשכנזים בדורנו, הבא גם לשם תחנונים על הגשם. הטעם השני, על הריגת גדליה, שלדברי בשייצי, לא ידענו אותו בבירור, מוכיח על קרבת הצום, שנימוקי הראשון נשתכח ונתעמם לגמרי. כידוע, קבלו הקראים בזמננו, דוקא את הטעם השני, שלדעת בשייצי אינו אלא השערה בלבד, הקראים שבמשק נקטו בטעם זה עוד בשנת ה' תע"י ליצירה, לכל המאוחר, בשנה זו נכתב כה"י הגל כה"י הקדומת.

84. במפתח התפלות שבסידור הקראים ה"א דפוס וינה (עמ' 18) רשום: "צום מחרת שמיני עצרת כ"ג לתשרי". וכן אמר שם בגוף הסידור (עמ' שפה): "זהו סדר צום השביעי שנהגו ישראל ק"ק קראים י"צ לעשותו אחר המועדים בשלושה ועשרים לחדש השביעי, מחרת יום שמיני עצרת. ואם יתא שבת מתענים בארבעה ועשרים לחדש".

בסוף חלק א של הסידור מנהגים מכ"י ליוסף בן מרדכי מלינובסקי⁸⁵. במנהגים אלה נאמר (סי' כג): "הסכמנו בזמננו זה טולנו בהסכמה א' ולא יעבור להיות עושים את צום השביעי בכ"ד יום דריח תשרי ככתוב בס' עזרא⁸⁶ ע"ש בס"י ט"ז, וכך בכל המהדורות שנדפסו לפי מהדירה זו במצרים, היינו בטף הסידור נדפס הנוסח הישן ובמנהגים שבסוף הסידור בא התיקון י"י. בליחת שהוציאי הקראים אחרי שנת תר"נ י"י צוין יום כד בתשרי כצום השביעי ונקרא בדרך כלל בשם "צום גדליה" י"י. במהדורת ירושלים תשכ"ב (שהיא צילום דפיס ווילנא) בא תיקון בגוף הסידור (עמ' 38): "זהו סדר צום השביעי שנהגו ישראל ק"ק קראים י"י לעשותי אחר המיעדים. בארבעה ועשרים לחדשה השביעי, ימיים אחר יים שמיני עצרת. יאם יהא שבת מתענים בחמשה ועשרים לחדש". אין כל ספק, שהמנהג המקורי היה באמת בכג לחודש אלא שהקראים, כדרכם בזמן האחרון, השתדלי לקיים את התנ"ך כפשיטתו של מקרא והעבירו את הצום למחרת יים הצום הקדום היינו לכ"ד בחודש.

בסיכום נוכל לימר, שיים כג לחודש היה צום קדום בישראל, שנשמר בין הקראים עד לדורות האחרונים. ביים הצום הזה היו מפטירים בתפילת שלמה. במריצת הזמן, כשבבבל החלו לנהוג בכ"ד תשרי כיום-טיב שני של גלויות נתבטל הצום, אבל הפטרתו לא נעקרה ונשארה ביימה הקביע מאז ומקדם. עדות לכך הוא התלמוד הבבלי⁸⁷

85. שם משפחתו של יוסף בן מרדכי, מחבר המנהגים, רשום בכ"י שטרסבורג סי' 9, 48 (תצלימו במכון כה"י שצ"י בית הספרים הלאומי בירושלים).

86. הקראים גם הם, בדומה לחכמי המסירה, חשבו ספר נחמיה כחלק מספר עזרא, ראה גליון הש"ס סוכה יב, א. דע"ן "מרגליות הים" להרב ראובן מרגליות (חי' ביסד הרב קק, ירושלים תש"ח) ח"ב, עמ' 144 סעיף יט. שם ציינו מהבחינת ההתלמוד והמדרשים והנהגה, בדיוק חלוקת סי' נחמיה מספר עזרא היא "המצאה" ניצריה. שחזרה לספרי התנ"ך שלנו כיסר הרצפים הראשינים. לאחרונה כתב על כך שמיאל הכהן ינגרטון ב. סיני, כ"ד כב, עמ' רפז.

87. כדאי להעתיק "תיקון" זה בשלימותו, הנדפס בבהדויות א"י בסוף ח"ב מסדוריהם (= תפילת המיעדים) עמ' 313: "בחלק א' צד א. בהיראת השרה הערב של צום הרביעי נדפסו בסעית, כאשר מצאו המסדרים בדפוס ויין כי ק"ק קראים י"י נהגו לעשות צום השביעי כשלשה ועשרים לחדש השביעי מחרת יים שמיני עצרת, ולא כן הוא כי אם בארבעה יעשרים יום השביעי ככתוב בנחמ"י סי' ט"ז, יאם יהא שבת מתענים בכ"ה לחדש".

88. כגון בליחת לקביעת ראשי חדשים תר"א—תר"ס, הי' יהודה טכיוזי, אודיסא תר"ן. וכמובן בליחת המאחרים, כגון "לוח לקביעת ראשי חדשים תר"ס—תר"ס"ה, הי' שמחה דובינסקי, חון גדל בניזלאא, 1901.

89. בספרי השנה "האסיף" לשנים תרמ"ה תרמ"ח רשום צום גדליה של הקראים ביים כג בתשרי (בשנת תרמ"ה חל א בתשרי ביום כ בתשרי של הרבנים); כשאר השנים הנ"ל הייתה הבלה נמורה בין ר"ה הרבני לבין ר"ח תשרי של הקראים. צום גדליה של הקראים נרשם שם תב"ד ביום כג תשרי שלהם, נראה, שעד שנת תר"נ לא נתגבשה שיטה אחידה בקביעת יים הצום הלוחית הנ"ל, הערה הקודמת) מיכחם, שהחל משנת תר"א הינה חק קבוע לצום ביום כ"ד לחודש.

90. ראה אנציקלופדיה תלמודית כרך י, עמ' ט"ז. שם תמצית מריכות של שיטת הראשינים בנידון הפ' שמחת תורה. ראה החומר הרב שצ"ן ר"א אגסיכצור בהערותיו הראשיות ח"ב סי' תקצו.

והרבה מהראשונים וכתבי־יד רבים, שנודעה להם הפטרת תפילת שלמה בלבד⁹¹. הקריאה שלפני חתימת הברכה הנוספת⁹² לתפילת התעניות: „מי שענה את דוד ושלמה בנו בירושלים“ וגו', מרמזת איפוא להפטרה מס' ו' שברשימת הגאונים (נספח ו') ולהפטרה של שלמה, בדומה לקריאת שלפני שתי הברכות הקודמות המזכירות את אליהו וינה המרמזות גם הן להפטרות, כמו שראינו בנספחים הקודמים.

2. ברכת „ענני“ לכל התעניות מיוחדת במינה לעומת שאר ברכות תפילת העמידה, שהיא לבד מסיימת בפסוק סמוך לחתימה: „יהיה טרם יקראי יאני אענה עוד הם מדברים ואני אשמע“⁹³. פסוק זה הוא התחלת הפטרת ה„סדר“ התלת־שנתי „מה תצעק“⁹⁴. „סדר“ זה מצאנוהו לעיל בנספח י' בתיך רשימת הקריאות לתעניות גשמים. אין לפקפק איפוא, שהפטרת ה„סדר“ נלקח מיום התענית, חזיון השכיח בהפ' המחזור התלת־שנתי יגם במחזור השנתי⁹⁵. לפנינו איפוא הפטרה נוספת לסדרת ההפטרות ליום צום. הפטרה זו מישעיה היא לבד השאירה רושמה בתפילת העמידה עד ימינו. שהרי אין כמיה מתאימה לכל סיגי התעניות, ולא רק לתעניות גשמים.

ח

קריאת „מי שענה“ יזיקתי לקריאות והפטרות התעניות המסנה (תענית פ"ב, ד) קיבעת שבע קריאות שבהן מסיימים כל ברכות המיוחדות לתעניות. יאלי הן:

1. „מי שענה את אברהם בהר המוריה היא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה“.
2. „מי שענה את אביתינו על ים סוף הוא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה“.
3. „מי שענה את יהושע בגלגל הוא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה“.
4. „מי שענה את שמואל במצפה הוא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה“.
5. „מה שענה את אליהו בהר הכרמל הוא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה“.
6. „מי שענה את יונה ממעי הדגה היא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה“.
7. „מי שענה את דוד ושלמה בני בירושלים היא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם היום הזה“.

וצמר נוסח ראה אצל ידיר בספר אסף, עמ' 257, הע' 78.

91. ראה העריתי בקריית ספר לו, עמ' 313. יראה לעיל הערה 14 בנוגע לאברהם יערי והשייה לבאן.

92. הברכה הנוספת היא השנית במספר, אבל הקריאה היא השביעית משבעת הקריאות. השייה

93. „ישעיה סה, כד“.

94. סק א במאכרי של גילדשמידט הנ"ל (הע' 2).

95. ראה מה שכתב יעקב באגן בספרי האנגלי על המחזור התלת־שנתי The Bible as read... Cincinnati 1940. יהשייה הם בסוף החלק האנגלי את רשימות ההפטרות של המחזור התלת־שנתי.

96. בגן ההפטרות לשבת תשיבה: הפטרת בהעלותך (ושנלקחה מהפ' חניכה) יתורבה כיוצא בהן.

נראה, שכל הקריאות מסתמכות על הפרשיות וההפטרות שהיו קוראים בתעניות. 1 מרמות לקריאת פרשת העקידה. 2 למע תצעק' ואז ישיר'. יש לציין, שפרשת אז ישיר' נאמרת אצל התימנים עד ימינו בתפילת התעניות לעתות בצרה כשדלתות ארון הקודש פתוחות⁹⁶. 5 מרמות להפטרות ושדברני עליה באריכות לעיל (נספח ד). 6 להפטרות יונה. שמצאנו אצל יהודי כורדיסטאן והיא גם הפטרת מנחת יודכים. 7 מרמות להפטרות ויעמד שלמה⁹⁷, שדברנו עליה קודם (נספח ז).

קריאות 4-3 לא מצאנום בהדיא כהפטרות התעניות. אבל כבר הגאונים יי מוסרים לנו, שהיו משלבים את הפסוקים בשמואל-א (ז. ה"ט) מן. ואמר שמואל קבצו את כל ישראל המצפתה' עד ויקח שמואל טלה חלב' יג', לתוך תפילת התעניות. הוא הדין בנוגע לפסוקים מיהושע (ה. יג-טו). שלדברי הגאונים השתלבו גם הם לתפילה זו, ולדעת הראשונים⁹⁸ היו משלבים פסוק כ מיהושע פרק ו. לתוך פסוקי השופרות⁹⁹. שנאמרו בתפילה ביום התענית. כנזכר כבר במשנה. יש איפוא לשער, שגם הפסוקים מיהושע ושמואל היו משמשים כהפטרות לתעניות.

ט

סיכום מספר הפרשיות וההפטרות של התעניות

הפרשיות. אצל רב שר שלום גאון רשומים שבע פרשיות הנקראות בתעניות גשמים. מהם מצאנו אחת אצל הקראים ועוד שתיים נוספות אצל יהודי כורדיסטאן נמצאת פרשת אחת בלבד (בצר לד'). שנהגה גם בעדן. אצל יהודי קירסאו עיד פרשה אחת (והיה כי יבואו עליך). שאינה כלולה שם בין הקריאות. אבל הכנסתה לתוך 'לימד' התעניות מוכיחה כי שימשה בימים עברי קריאה ממש (עין נספח ב). יש לנו כאן איפוא בס"ה 11 פרשיות הנזכרות במפורש כקריאות לתעניות הגשמים. פרשת ויחל', הנוהגת גם בימינו לכל התעניות. כלולה כלה בקריאה מס' ד שברשימת הגאונים (ראה אתה אומר אלי'). שאף שאין ניתן שם סיומה. אין ספק שכללה פרשת ויחל'. שהיא עיקר הקריאה הזו.

ההפטרות. ברשימת רב שר שלום רשימות שבע הפטרות יהודי כורדיסטאן מוסיפים עוד הפ' אחת. במקורות הראשונים¹⁰⁰ המציינים הוספת פסוקי מיכה להפ' שובה¹⁰¹. ורי עיד הפ' אחת שזכרה נשתמר לפנינו (באמת בכ"י שונים אנו מצאים כעין הפטרה שלימה מספר מיכה¹⁰²).

96. ראה, למשל, בס' הליכות חיים¹⁰³ להרב קאמח עמ' 39.

97. ראה לעיל הערה 64.

98. כסן אביריהם, הטיי, ועיד. השיה לעיל הע' 5.

99. רק אביריהם מזכיר הוספת פסוקי מיכה להפ' שובה¹⁰⁴. במנחת תענית גשמים. אולם פתח הקש להפ' שובה¹⁰⁵ בשבת-שובה יש ללמוד, שהיה זה נהג המדי להוסיף פסוקי מיכה לפסוקי הושע. בדומה למנהג עדות המזרח בימינו כשבת תשובה ופנה כל העדות במנחת יודכים. השהה אנצ' תלמודית ג-ל, עמ' תשיבת-שיד, הע' 45: עמ' תשיבת-שב, הע' 39. ועמ' יד הע' 256-257.

נוספת גם היא להפ' יונה¹⁰⁰). מהקראים נודעה לנו עוד הפטרה אחת, שאיננה בשאר המקורות (קרא בגרון), אבל כאמיר (לעיל נספח ד), נשארת בהפ' יזהכ"פ גם בימינו ורמזה כהפ' תעניות גשמים כבר בתוספתא. בנספח ו הוכחנו, שעוד שתי הפטרות היו קיימות בודאי, ובנספח ז מצאנו רמזים ברורים לעיד שתי הפטרות בס"ה 14 הפטרות.

סיכום הקריאת וההפטרות אינו סופי. בדרכים שונות ניתן להוכיח קיומם בעבר של פרשיות והפטרות נוספות לימי התעניות, אלא שאין כאן המקום להאריך בנושא זה. הדורש מחקר מקיף ומפורט.

י

חדירתן של הקריאות בתורה ובנביאים בימי התענית לסידורי התפילה הרגילים

הקריאת מהתנ"ך ברחובה של עיר בימי התעניות חדרו לאט לאט לתוך התפילות הרגילות של כל המנהגים השונים בעדות ישראל. כמובן, שעיקר חדירתן כוונה לימים טובים מרבים בסליחת ותחנונים כמו עשרת ימי תשובה ותעניות¹⁰¹, אלא שגם ימים רגילים אחרים לא ניקו מחדירה זו. אין כאן המקום לעמוד על מידת היקפה של חדירה זו, הגדולה יותר ממה שאני מתארים לעצמנו. כאן נסתפק בדוגמאות מעטות בלבד. ההדגמה הבולטת ביותר ריאים אנו בסידור האיטאליאני, שבו באו בצורה בולטת וממחישה גושים שלמים של פסוקים, שנלקחו ישר מתפילת התעניות (שכידוע נערכו בימים שני וחמישי), לתפילות התחנונים של ימי שני וחמישי. כידוע, אין תפלת והוא רחום קיימת כמעט בסידור האיטלקי לימים ב' וה', אלא בחלקה הזעיר בלבד. יתרה אחרי נפילת אפים נאמרים במנהג זה הפסוקים דלהלן, בימים ב' וה' בלבד.

1. שיר המעלות ממעמקים קראתיך (תהלים מזמור קל) : 2. מקוה ישראל עד אל תניחני (ירמ' יד ח"ט) : 3. מי אל כמוך עד מימי קדם (ג פסוקים אחרונים במיכה) : 4. ה-פזמונים החזרים : "זכור ברית אברהם" וגו'.

כל אלה הם סיומים לסדרי הקריאות והתפילות בימי תעניות. 1 היא האחרון מארבעת מזמורי התהלים שמוסיפים אותם בתפילת העמידה הארוכה שבתעניות החטירות. והנזכרים כבר במשנה. 2 הם ג הפסוקים האחרונים מהפסרת, הבצורות, הנקראת בשחרית של יום תענית-עצירה (לעיל נספח ה, מנהג א). 3 הם הפסוקים האחרונים של הפסרת מנחת התענית האלה, כמובא אצל הראשונים י"י. 4 "פזמונים" אלה הם עתיקים ביותר ונספחים לפיוטים שונים קדומים גם הם. בודאי שה-פזמונים הם עתיקים מהפיוטים גופם. במנהג אשכנז נאמרים "פזמונים" אלה בתפילת נעילה ביחודיים. ודאי שנאמרו גם בתענית בתפלת נעילה. המנהג האיטלקי שמר לנו בתחנונים

100. הי"ט במיכה ו פסוק יד. למשל במקור שצוין באנציקלופדי שם, עמ' תשי"ח-שכ, הע' 39.

101. על גילוייהם של שבע קריאת "מי שעה" במנהגי העדות — הסייה גילישמידט במחקרי הגילה.

של יום ב זה את הסיומים של התפילות וההפטרות של יום התענית הקדום משחרית, מנחה ונעילה.

ב"תכלאל" התימנים באים בסיף תפילת "והוא רחם" שני פסוקים מהפטרת "הבצרות" שבירמי' 1. אל תנאץ למען שמך וגו' (פסוק כא). 2. אם עוגיני עני וגו' (פסוק ז). שני הפסוקים גם יחד נמצאים בהפטרה זו (נספח ה מנהג ב—ד).

תפילת "והוא רחם" שבמנהג אשכנזים, ספרדים ותימנים היא ברובה לקט פסוקים ועיבודים של פסוקים הלקוחים רובם ככולם מהפרקים ששימשו כפרשיות והפטרות ומזמרים לימי התעניות. שאין כאן המקום לעמיד עליהם בפרוטרוט. המעיין בציוני המקורות לתפילה זו, המצויים בסידורים המשובחים, וישווה אותם לרשימת הפרשיות וההפטרות שנרשמו בפרקים הקודמים, יוכח עד כמה גדול ורב המשותף ביניהם.

דברנו כאן רק במנהגים הקיימים עד היום, אבל גם בסידורים קדומים משתקפים אותם היסודות המצויים בסידורים של ימינו. השווה למשל סידור רב עמרם גאון (דפוס ורשא ח"א, עמ' 19), ועוד ועוד.

כאמור, השוואה מפורטת אין מקומה כאן. אבל הדיגמאות המיבצות דרך לדוכיח כמה רבה ועצומה היא השפעתן של סדרי תפילות התעניות בימי קדם על תפילות ימינו. ואכן אין כלל להתפלא על כך, כי אכן תפילות התעניות הן ראשיתן של כל תפילות הציבור כמו שנזכר אי"ה במחקרים מיוחדים.